

Mövzu:

«BEYNƏLXALQ HÜQUQUN ANLAYIŞI, YARANMASI VƏ İNKİŞAFI»

P L A N:

G İ R İ Ş

1. Beynəlxalq hüququn anlayışı, predmeti və ümumi xarakteristikası.
2. Beynəlxalq hüququn yaranması və inkişafı.

N Ə T İ C Ə

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı, 1995;
2. Azərbaycan Respublikasının «Polis haqqında» Qanunu, Bakı, 1999;
3. İnsan hüquqları və polis, Bakı, 2002;
4. **H.H.Hüseynov.** Beynəlxalq hüquq. Bakı, 2000;
5. **İ.Balayev.** Beynəlxalq hüquq. Ümumi hissə. Bakı, 2000;
6. **R. Məmmədov.** Beynəlxalq hüquq. Bakı, 2002;
7. **Ə.İ.Əsgərov** «Beynəlxalq hüquq». Bakı, 1979.
8. Q.V. İqnatenko «Mejdunarodnoe pravo» Uçebnik. M. 1999.
9. Ö.M. Kolosov «Mejdunarodnoe pravo» Uçebnik. M. 1999.
10. İ.İ. Lukaşuk «Mejdunarodnoe pravo» Uçebnik. M. 1999.
11. Q.İ. Tunkin «Mejdunarodnoe pravo». Uçebnik. M. 1994.
12. P.N. Birökov. «Mejdunarodnoe pravo» Uçebnik. M. 2001.
13. Kurs mejdunarodnoqo prava. V 7t.-M. 1989-1993.
14. İ.İ. Lukaşuk «Normi mejdunarodnoqo prava» M. 1997.
15. Ö.Ə. Baskin. «İstoriə mejdunarodnoqo prava» M. 1990.

GİRİŞ

XXI əsrin əsas reallığı bəşəriyyətin keçdiyi uzun minilliklərin təcrübəsindən ibrət dərsi götürərək, insan cəmiyyətinin yeni yaşayış fəlsəfəsinin yaranmasıdır. Azərbaycan Respublikasının suveren dövlətlər ailəsinə qoşulması, beynəlxalq münasibətlərin tamhüquqlu subyektinə çevrilməsi diplomatiya və beynəlxalq hüquq sahəsində çox böyük irəliləyişə gətirib çıxarmışdır. Təbiidir ki, beynəlxalq hüququn yaranması dünyada yaşayan insanların və onların yaratdıqları dövlətlərin arasında gedən prosesləri, insan və hüquq azadlıqlarının, dövlətlərin xarici və daxili siyasətini, insanların cəmiyyətdə, dövlətlərin isə dünyada rolunu tam obyektivliyi ilə sıx əks etdirir. Həmçinin, onu qeyd etməliyik ki, elmi tərəqqi, dövlətlər arasındakı müharibələr insanlar qarşısında zaman-zaman yeni problemlərin yaranmasına gətirib çıxarırdı. Bu cür halların qarşısının alınması beynəlxalq hüququn yaranmasına ehtiyacının olduğunu göstərirdi.

Azərbaycan Respublikasının suveren dövlət kimi beynəlxalq münasibətlərin tamhüquqlu subyektinə çevrilməsi, diplomatiya və beynəlxalq-hüquq sahəsində milli kadrların hazırlanması zərurətini ön plana çəkmişdir. Bu məqsədlə «Beynəlxalq hüquq» fənninin «**Hüquqşünaslıq**» ixtisası sahəsində ixtisaslaşan tələbələrin tədris proqramına daxil edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bundan əlavə, beynəlxalq-hüququn təbiətini və onun başlıca müddəalarını bilmək polis kadrları üçün də vacib şərtlərdəndir. Digər tərəfdən, beynəlxalq siyasət və üzvü surətdə bağlı olan beynəlxalq hüququn ölkəmizdə hansı materiallar əsasında öyrənilməsi bizim hamınızı düşündürməli olan bir problemdir.

Sual-1: Beynəlxalq hüququn anlayışı, predmeti və ümumi xarakteristikası.

Bildiyimiz kimi, müasir dövrümüzdə insanların dünya görüşünün formalaşması, onların maariflənməsi, elmi-texniki tərəqqinin inkişafı, xüsusilə demokratik prinsiplərin mövcud olması məhz beynəlxalq hüquqda nail olunmuşdur. Beynəlxalq hüquq ictimai prinsiplər nəticəsində meydana gəlmişdir. Müasir beynəlxalq aləm əsasən, dövlətlərdən ibarətdir. Beynəlxalq hüquq dövlətlər arasında gedən prosesləri, beynəlxalq hüquq normalarından irəli gələrək, insan hüquq və azadlıqlarının tam və demokratik şəkildə qorunmasını, azad fikir, azad ifadə söyləməsini və dövlətin daxilində təqiblərə məruz qalmasını ədalətsiz müharibələrin aparılmasının qarşısının alınmasında və onlara hüquqi qiymətin verilməsi ilə cəmiyyətdə mövcud olan dövlət daxilində yaşayan insanların rifahının yüksəlməsinə, onların qanunlara və dövlətə inam hissənin aşılmasına xidmət göstərir. Beynəlxalq hüququn yaranmasına diqqət yetirsək, görürük ki, o, insanın əqli fəaliyyəti nəticəsində deyil, ictimai təcrübənin məhsulu kimi meydana gəlmişdir. Əgər ictimai təcrübəyə əsaslanaraq, görürük ki, bu norma zaman-zaman pozulsa da, bütün hallarda ədavətdən, ziddiyətdən və sınaqdan çıxmış zamanın uğurlarıdır. Əslində, xarici siyasət, diplomatik münasibətlər və beynəlxalq hüquq haqqında müasir təsəvvürləri məhz bu elmin köməyiylə anlamaq olar. Beynəlxalq hüquq dövlətlərin və xalqların inkişafına müstəsna təsir göstərmiş və hazırda da təsir göstərməkdədir. Bəşəriyyətin bütün tarixi ərzində o, nəinki, istehsal üsullarının dəyişməsi ilə inkişaf etmiş, həm də müəyyən şəkildə onlara təsir göstərmişdir. Buna görə də, beynəlxalq hüquq obyektiv təbii əhəmiyyətə malikdir. Onun təşəkkülünün ümumi şərtini dövlətin iradəsi deyil, bəşəriyyətin öz tarixi inkişafında maddi həyat şəraiti insanın etiraf aləmlə qarşılıqlı münasibətləri, ictimai əmək bölgüsü dövlətin yaranmasını təşkil edir. Beynəlxalq hüquq insana, xalqlara, dövlətlərə daim əks təsir göstərir və sivilizasiya mənbələrindən biri sayılır. Beynəlxalq hüquq subyektləri arasında münasibətləri tənzim edən prinsip və normalardan ibarət hüquq sistemidir. Dövlətlərin mürəkkəb qarşılıqlı əlaqələri ictimai münasibətlərin mütəmadi dəyişməsi, yaranan hüquq düşüncəsi, ictimai inkişafın obyektiv faktorlarına uyğun olan münasibətlər beynəlxalq hüquqda öz əksini tamışdır.

Beynəlxalq hüquq ayrı-ayrı dövlətlərin Milli hüquq sistemlərindən fərqli olan və onlardan asılı olmayan mövcud hüquqi normaları sistemidir. O, məhz dövlətlər arasındakı müxtəlif xarakterli münasibətləri hüquqi çərçivəyə salmaq üçün yaranmışdır. Beynəlxalq hüquq normaları dövlətlərarası münasibətlər sistemini demək olar ki, hər bir aspektini əhatə edir. Bu normalar vasitəsilə dənizdən, hava məkanından və kosmik fəzadan istifadə olunması beynəlxalq telekommunikasiyalar, poçt xidmətləri, mal və sərnişinlərin hava vasitəsilə daşınılması və pul köçürülməsi nizama salınır. Beynəlxalq ticarəti həyata keçirir, ətraf mühitin mühafizəsi, insan hüququnun beynəlxalq müdafiəsi, cinayətkarların təhvil verilməsi və s. kimi dövlətlərin ümumi mənafeyində olan məqsədlər həll olunur. Əslində, beynəlxalq hüquq anlamı məhz dövlətlərarası hüquq kimi başa düşülməlidir. Çünki, beynəlxalq hüquq bilavasitə xalqlar tərəfindən yaradılmış və xalqlar üçün deyil, mahiyyət etibarını ilə dövlətlər üçün dövlətlərarası əlaqələrin tənzimlənməsi üçündür.

Beynəlxalq hüquq normalarına görə xalqlar bilavasitə beynəlxalq hüquqdan irəli gələn bəzi hüquqlara malikdirlər. Məsələn, özünün təyin hüququ, inkişaf hüququ, sülh hüququ və s.

Beynəlxalq hüququn müvafiq razılaşmasından sonra, digər subyektlər üçün də, məsələn, beynəlxalq təşkilatlar, transmilli korporasiyalar, fərdlər üçün də beynəlxalq hüquq və vəzifələrdə nəzərdə tuta bilər. Bununla belə, öz təbiətinə görə beynəlxalq hüquq dövlətlər tərəfindən yaradılan, əsasən dövlətlərə yönəlmiş və yerinə yetirilməsi dövlətlərin özü tərəfindən təmin edilən hüquq sistemi olaraq qalır. Beynəlxalq hüquq dövlətlər arasındakı münasibətləri nizama salmaq üçün onların qarşılıqlı razılığı əsasında yaradılan hüquq normaları sistemidir.

Bəşəriyyətin ayrı-ayrı dövlətlərin təkliddə öhdəsindən gələ bilməyəcəyi global problemlə üzləşmişdir. Onların həlli dövlətlərin razılaşdırılmasına çox zaman isə vahid siyasət yürüdülməsini tələb edir.

Beynəlxalq hüquq mürəkkəb və ziddiyyətli inkişaf yolu keçmişdir. O, dövlət və hüququn tarixinə xas olan qanunauyğunluqları və problemləri əks etdirir. Vətəndaş cəmiyyətində dövlətlərarası əlaqələrdə baş verən mütərəqqi dəyişikliklər beynəlxalq hüququn təkmilləşdirilməsinin əsas amillərindəndir.

Beynəlxalq münasibətlərin təsiri altında formalaşan beynəlxalq hüquq öz növbəsində ona fəal təsir göstərir. Beynəlxalq münasibətlərə ən müxtəlif obyektiv və subyektiv amillər təsir edir: dövlətlərin iqtisadi inkişaf səviyyəsi, ictimai əxlaq və tərbiyə, ictimai mənafeələr, ekologiya, qlobal problemlər, elmi-texniki tərəqqi və s. beynəlxalq hüquq da bu amillər sırasına aiddir. Özü də bu zaman beynəlxalq hüququn rolu durmadan artır və o, tədricən birinci yerə çıxmağa başlayır. Sivilizasiyanın və hüquq düşüncəsinin bu günki səviyyəsinə beynəlxalq münasibətlərə təsir göstərən bütün çoxsaylı amillərin arasında beynəlxalq hüququn üstünlüyü haqqında tezis daha çox uyğundur.

Zərurət halında dövlətlərin özləri beynəlxalq hüquq qaydasının müdafiəsini kollektiv surətdə təmin edirlər.

Beynəlxalq hüquq normaları beynəlxalq hüquq subyektlərinin qarşılıqlı əlaqələrinin mürəkkəb prosesini, cəmiyyətin inkişafındakı yenilikləri əks etdirir. Bu bünövrə üzərində təşəkkül tapan hüquqi şüur xalqların subyektiv iradəsinə yox, cəmiyyətin inkişafının obyektiv amillərinə müvafiqdir. Beynəlxalq hüququn inkişafı tarixi qanunauyğunluqlarla sıx əlaqəlidir. Hüququn yaranmasının ancaq dövlətlərin yaranması, cəmiyyətin siniflərə bölünməsi ilə izah edilməsi düzgün deyil. O, böyük bir zaman kəsiyini əhatə edən tarixi proses zamanı meydana gəlmişdir.

Beynəlxalq hüquq ictimai şüurun formasıdır və obyektiv xarakterlidir. O, ancaq mövcud daimi mübarizəni əks etdirdiyindən, müxtəlif insanların, qrupların dünyagörüşlərinin toqquşması sferasına çevrilib.

Ən əsası, bu normalarda müvafiq subyektlər üçün hüquqi, ümumməcburi xarakter daşıyır və onların yerinə yetirilməsi müəyyən sanksiya ilə təmin edilir. Lakin, beynəlxalq hüquq onu dövlətdaxili (Milli) hüquqdan fərqləndirən bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Bu xüsusiyyətlər, hər şeydən əvvəl, beynəlxalq hüququn mövcud olduğu və fəaliyyət göstərdiyi dövlətlərarası mühitlə və suveren, formal baxımdan bir-birindən asılı olmayan dövlətlərin olması ilə əlaqədardır.

Birincisi, fiziki və hüquqi şəxslər və dövlət orqanları arasındakı münasibətləri nizama salan dövlətdaxili hüquqdan fərqli olaraq, beynəlxalq hüquq dövlətdaxili və beynəlxalq hüququn digər subyektləri (beynəlxalq təşkilatlar və s.) arasında yaranan münasibətləri nizama salır.

İkincisi, beynəlxalq təşkilat və ya orqan, o cümlədən Birləşmiş Millətlər Təşkilatı dövlətlər üçün hüquqi cəhətdən məcburi olan normalar yaratmaq səlahiyyətinə malik deyildir.

Beynəlxalq Təşkilatların orqanlarından biri kimi fəaliyyət göstərən parlamentlər də (məsələn, Avropa İttifaqında – Avropa parlamenti, Avropa Şurasında - Parlament Assambleyası və s.) Milli parlamentlərə xas olan bəzi əlamətlərə malik olsalar da, qanunvericilik səlahiyyətindən məhrumdurlar.

Üçüncüsü, beynəlxalq sistemdə dövlətin daxilində olduğu kimi, mərkəzləşdirilmiş icra və məhkəmə mexanizmi yoxdur. Beynəlxalq hüquq normalarının yerinə yetirilməsinin təmin edilməsi dövlətlərin öz ixtiyarına buraxılmışdır; beynəlxalq hüququn yaradıcısı və başlıca təminatçısı dövlətlərdir. Beynəlxalq hüququn xüsusiyyətlərini düzgün başa düşmək üçün olduqca mühüm bir məqama diqqət yetirmək lazımdır. Əslində, biz burada beynəlxalq hüquq dövlətdaxili hüquqdan fərqləndirən daha bir cəhəti nəzərə çatdırmaq istəyirəm. Söhbət ondan gedir ki, səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən müəyyən olunmuş və ya tanınmış hüquq normaları prinsip etibarilə dövlətin bütün ərazisinə və bu ərazidə olan bütün hüquqi və fiziki şəxslərə şamil edilir. Beynəlxalq hüquq isə, belə yekcins deyildir və ola da bilməz. Bu baxımdan beynəlxalq hüquq anlamı elə qəbul edilməməlidir ki, söhbət burada yalnız dünyanın bütün dövlətlərini əhatə edən bütün dövlətlərin riayət etməli olduğu hüquqdan gedir. Qeyd etdiyim kimi, beynəlxalq hüquq dövlətlər özü yaradır və bunun nəticəsində iki dövlət arasında bağlanan ikitərəfli müqavilə də bütöv regionu əhatə edən razılaşmada və bütün dünya dövlətləri üçün məcburi olan norma da beynəlxalq hüquq deməkdir.

Beynəlxalq hüquq beynəlxalq münasibətlərdə əlaqələndirici, tənzimləyici, təminədiçi, mühafizəedici funksiyalar həyata keçirir.

1. Beynəlxalq hüquq beynəlxalq münasibətlərdə əlaqələndirmə funksiyasını icra edir. Onun normalarının köməyi ilə dövlət qarşılıqlı münasibətlərin müxtəlif sahələrində hamının qəbul etdiyi davranış standartlarını müəyyən edir.

2. Beynəlxalq hüququn tənzimləyici funksiyası dövlətlər tərəfindən onların birgə yaşayışına və ünsiyyətinə təminat verən qəti müəyyənləşdirilmiş qaydaları qəbul etmələrində də özünü göstərir.

3. Beynəlxalq hüquqda əks olunmuş normalar dövlətləri müəyyən davranış qaydalarına əməl etməyə sövq edir ki, bu da onun təminedicisi funksiyasına dəlalət edir.

4. Nəhayət, beynəlxalq hüquqda dövlətlərin qanuni hüquq və maraqlarını müdafiə edən mexanizmlər yaranmışdır ki, bu da beynəlxalq hüququn qoruyucu funksiyasından danışmağa imkan verir.

Beynəlxalq hüququn xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, beynəlxalq münasibətlərdə dövlətdən yüksəkdə duran məcburiyyət mexanizmləri yoxdur.

Bunu nəzərə almaqla, beynəlxalq hüquq sisteminin özündə ümumi beynəlxalq hüququ və partikulyar beynəlxalq hüququ ayırmaq olar. Beynəlxalq məhkəmə təcrübəsində çox geniş istifadə olunan ümumi beynəlxalq hüquq termini vasitəsilə bütün dövlətlər üçün məcburi olan beynəlxalq hüquq normaları ifadə olunur. Bu normalara hamılıqla tanınmış prinsiplər və ya hamılıqla tanınmış normalar da deyirlər. Partikulyar beynəlxalq hüquqa isə müəyyən regionda və ya iki dövlət arasında mövcud olan normalar daxildir. Bu baxımdan, məsələn, hər hansı bir dövlətin beynəlxalq hüququ pozması dedikdə, biz bunu, daha dəqiq desək, həmin dövlətin bu və ya digər səviyyədə öz üzərinə götürdüyü beynəlxalq öhdəliyi pozması kimi başa düşürük.

Beynəlxalq hüququn yaranmasına və inkişafına nə hüquqşünasların, nə elmi müəssisələrin, nə də dövlətlərin yaradıcılıq məhsulu kimi baxmaq lazım deyil. Onun obyektiv reallıq kimi mövcudluğunun səbəbi bəşəri inkişafın obyektiv prosesi, ictimai tələbatdır.

Belə mövqe tədricən beynəlxalq hüququn mənfəəti, onun zəruriliyi haqqında diskussiyaları əvəz etməkdədir. Bunlarla yanaşı, qeyd etmək etməliyəm ki, beynəlxalq hüquq beynəlxalq münasibətlərin təsiri altında formalaşır. Buna baxmayaraq, onların inkişaf qanunauyğunluqları bir-birinə bənzəyir. Beynəlxalq hüquq beynəlxalq münasibətlərə təsir edən dövlətlərin iqtisadi inkişafı, ictimai mənəviyyət, Milli mənafeələr, qlobal bəşəri problemlər kimi çoxsaylı amillərdən biridir.

Beynəlxalq hüquq onlardan ən önəmlisidir və bu mübahisəsiz qəbul olunan müddəadır.

Qeyd etdiyimiz kimi, beynəlxalq münasibətlərdə təkcə dövlətlər, beynəlxalq təşkilatlar deyil, həm də müxtəlif ölkələrin hüquqi və fiziki şəxsləri də iştirak edirlər. Qapalı dövlətlərin sayının azalması, yeni müstəqil dövlətlərin yaranması, iqtisadi inkişafın, elmi-texniki tərəqqinin sürətlənməsi bu ölkələrin kompaniyaları, vətəndaşları arasında daim əlaqələrin artmasına səbəb olmuşdur. Bu əlaqələr xarakterindən asılı olaraq, ya uyğun dövlətin milli hüququ ilə, ya da beynəlxalq xüsusi hüquq normaları ilə tənzimlənir.

Beynəlxalq xüsusi hüquq (bəzən ona kolliziya hüququ da deyirlər) normaları əcnəbi, yaxud beynəlxalq elementə malik olan mülki-hüquqi, ailə, əmək münasibətlərini tənzimləyən normalar məcmusudur. Bu münasibətlərdə xarici, əcnəbi element 3 şəkildə təzahür edə bilər:

1. münasibətin subyektindən biri – xarici vətəndaş və ya vətəndaşlığı olmayan şəxs, xarici hüquqi şəxs və ya dövlətdir (məsələn, Azərbaycan vətəndaşlarının əcnəbi ilə nikahı);

2. münasibətlərin obyektı xaricdə olan əşyadır (məsələn, vərəsəlik əmlakı);

3. hüquq münasibətlərinin yaranmasına, dəyişməsinə və xitam olunmasına səbəb olmuş hüquqi faktlar xaricdə baş verir (məsələn, miras qoyanın vəfatı);

Beynəlxalq xüsusi hüquq özünün predmeti olan münasibətləri hər bir dövlətin daxili normativ aktları ilə, kolliziya normaları vasitəsilə tənzimlənir. Onlar həm daxili, həm də beynəlxalq hüquqa əsaslanı bilər. Beynəlxalq münasibətlər vasitəsilə qəbul olunmuş kolliziya normaları daxili hüquq normalarına transformasiya edildikdən sonra, beynəlxalq xüsusi hüquq normaları tərkibinə daxil edilir. Bu da beynəlxalq xüsusi hüququn dövlətdaxili xarakterli olmasını, dövlətin daxili hüququnun müstəqil sahəsi olmasını göstərir. Hər bir dövlətin öz müstəqil beynəlxalq xüsusi hüququ ola bilər.

Beynəlxalq xüsusi hüquqa gəldikdə isə, o, qeyri-dövlət xarakterli beynəlxalq münasibətləri, yəni hər şeydən əvvəl, əcnəbi fiziki və hüquqi şəxsin iştirak etdiyi mülki-hüquqi və ona yaxın olan münasibətləri nizama salan normalar sistemi kimi başa düşülür. Beynəlxalq hüquqla (beynəlxalq ümumi hüquqla) beynəlxalq xüsusi hüquq arasında sıx əlaqə mövcuddur. Belə ki,:

a) onların hər ikisi beynəlxalq münasibətləri nizama salır;

- b) hər ikisi digər dövlətin hüquq subyektliyini tanıyır;
- c) mülki-hüquqi münasibətləri nizama salan beynəlxalq sazişlər beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərinə zidd ola bilməz;
- q) bu sazişlər çox hallarda dövlətlərarası razılaşmaların həyata keçirilməsi istiqamətində bağlanır.

Beynəlxalq ümumi hüquqla beynəlxalq xüsusi hüquq arasındakı fərqləri aydın başa düşmək üçün Roma hüququndan bizə məlum olan yus publicum və yus privatum bölgüsünü yada salmaq lazımdır. Bu fərqlər aşağıdakılardır:

1. subyektlərinə görə:

Beynəlxalq ümumi hüquqda – dövlətlər, beynəlxalq təşkilatlar, dövlətəbənzər qurumlar və s.

Beynəlxalq xüsusi hüquqda – fiziki və hüquqi şəxsdir;

2. predmetinə görə:

Beynəlxalq ümumi hüquqda – dövlətlərarası hakimiyyət xarakterli münasibətlər; beynəlxalq xüsusi hüquqda – beynəlxalq xüsusi hüquq xarakterli (mülki, ailə, əmək və s.) münasibətlər;

3. mənbələrinə görə:

Beynəlxalq ümumi hüquqda – beynəlxalq müqavilə, beynəlxalq adət və s.

Beynəlxalq xüsusi hüquqda – milli qanunvericilik, beynəlxalq müqavilələr, ticarət adətləri və s.

4. nizamasalma metoduna görə:

Beynəlxalq ümumi hüquqda – müstəqil dövlətlərin razılığa gəlməsi;

Beynəlxalq xüsusi hüquqda – ayrı-ayrı dövlətlərin qanunvericiliyindəki kolliziyaların aradan qaldırılması (bu səbəbdən hər bir dövlətin özünün beynəlxalq xüsusi hüququ vardır).

5. Ortaya çıxan məsuliyyətin xarakterinə görə:

Beynəlxalq ümumi hüquqda – beynəlxalq-hüquqi məsuliyyəti.

Beynəlxalq xüsusi hüquqda – mülki-hüquqi məsuliyyət.

Beynəlxalq münasibətlər dövlətlərarası və hökumətlərarası münasibətlərlə məhdudlaşmır. Müxtəlif dövlətlərin fiziki və hüquqi şəxsləri arasında daim qarşılıqlı təmaslar baş verir, yüzlərcə qeyri-hökumət təşkilatları meydana gəlir. Bu cür əlaqələr

ya müvafiq dövlətin Milli qanunvericiliyi ilə, ya da beynəlxalq xüsusi hüququn normaları ilə tənzim edilir. Bununla yanaşı, beynəlxalq ümumi və xüsusi hüquq və beynəlxalq xüsusi hüquq beynəlxalq xarakter daşıyan mülki-hüquqi münasibətləri tənzimləyən normaların məcmuyu kimi beynəlxalq ümumilik hüququnun hamılıqla tanınmış prinsiplərinə zidd olmamalıdır.

Beynəlxalq hüquq dövlətlərarası beynəlxalq münasibətləri, bu münasibətlərin müstəqil subyektləri üçün qarşılıqlı hüquq və vəzifələr təyin etmək metodu ilə tənzim edən xüsusi hüquq normaları sistemidir. Beynəlxalq hüquqda normayaratmanın əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onun subyektləri bu prosesdə öz iradəsini könüllü ifadə etmək yolu ilə iştirak edirlər.

Bu hesab etməyə imkan verir ki, beynəlxalq ümumi hüquq saziş xarakteri daşıyır. Normayaratma prosesində mövcud hüquq sisteminin öz subyektlərindən savayı, bu sistem üçün yad olan başqa subyektlər iştirak etmədiyinə görə, beynəlxalq hüququn subordinasiya xarakteri inkar edilir. Mövcud sistemin subyektləri üçün heç kəs onların razılığı olmadan davranış qaydaları təyin edə bilməz.

Beynəlxalq hüquqda normayaratma beynəlxalq müqavilələrin bağlanması və adətlərin formalaşması vasitəsilə baş verir. Beynəlxalq təşkilatların, ilk növbədə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və onun ixtisaslaşdırılmış idarələrinin qətnamə və qərarları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu aktlarda çox vaxt artıq formalaşmış adət hüququ normaları təsbit edilir, habelə beynəlxalq münasibətlərin subyektlərinin müəyyən davranış qaydaları həvəsləndirilir ki, bu da yeni norma və adətlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Beynəlxalq hüquq sistemi daxilən qarşılıqlı əlaqədə olan ünsürlərin, hamılıqla tanınmış prinsiplərin, müqavilə və adət hüququ normalarının, beynəlxalq təşkilatların qətnamələrinin, beynəlxalq məhkəmə orqanlarının, həmçinin beynəlxalq etimad, hüquq varisliyi, beynəlxalq məsuliyyət kimi beynəlxalq hüquq institutunun və s. obyektiv mövcud olan vəhdətidir.

Hər bir sahənin özü isə beynəlxalq hüququn vahid sistemində yarım sistem sayıla biləcək müstəqil sistemi təşkil edir. Beynəlxalq hüquq sistemi isə özbaşına yox, onun tənzimlədiyi ictimai münasibətlərin qanunauyğunluqları və xassələri ilə şərtlənən daxili keyfiyyətidir. Beynəlxalq hüquq sistemi 2 hissədən: tarixən dəyişkən

– çoxvariantlı və əsası onun indiyədək beynəlxalq hüquq kimi qalmasına səbəb olmuşdur.

Beynəlxalq hüquq sisteminin öyrənilməsinin əhəmiyyətinin dərk olunması bir çox alimlər bu problemlə məşğul olmağa sövq etmişdir. Bu sahədə pionerlik Hüqo Hrotsiyə məxsusdur. İlk dəfə o, beynəlxalq hüququ müharibə və sülh hüququna bölmüşdür. Bundan əlavə, o, XVII-XVIII əsr beynəlxalq hüququnun iki əsas məktəbinin: təbii və pozitiv istiqamətli məktəblərin bünövrəsini qoymuşdur. Təbii-hüquqi istiqamətin ən görkəmli nümayəndələrindən S.Puffendorf, K.Tomaziy, İ.Barbeyrak, H.Volf adını çəkmək olar. Puffendorf, Barbeyrak pozitiv beynəlxalq hüququ, az qala, inkar edirdilərsə, Tomaziy qanunların ali hakimiyyətin olmamasını əsas götürərək, beynəlxalq hüquq və qanunları bir-birindən fərqləndirirdilər. Volf Tomaziy israfçılığından çəkinmək məqsədilə təbii hüququn ideal konstruksiyasını hazırlamışdır. O, beynəlxalq hüququ 4 növə bölür: pozitiv, təbii, adət, müqavilə. Onların hər birinin məcburi qüvvəsinin öz əsasları var. Pozitiv hüququn xalqların təxmini razılığı, müqavilə hüququn xalqların aşkar razılığı, adətlərininki isə xalqların sakit, susmaqla ifadə olunan razılığıdır.

Klassik dövr beynəlxalq hüququnun pozitiv məktəbinin digər görkəmli nümayəndəsi A.V.Hefterin təklif etdiyi sistem də beynəlxalq hüququ müharibə və sülh hüquqlarına bölür. O, subyektlər sırasına ali hakimiyyət nümayəndələrini əlavə edir, dövlətin ərazi hüququnu beynəlxalq əşya hüququ, dənizi isə heç kəsin əşyası kimi şərh edirdi.

Müharibədən sonrakı neopozitivizm ədəbiyyatlarında beynəlxalq hüququn inkişafındakı yeni hadisələri daha dəqiq əks etdirən Q.Damın əməyini qeyd etmək lazımdır. O, beynəlxalq hüquq sistemini aşağıdakı qaydada bölür: beynəlxalq münasibətlərdə dövlət hakimiyyətinin hüquqi vəziyyətinə aid norma və institutlar; dövlət orqanları; xalqlar və fərdlər; dövlət əraziləri və dövlət suverenliyində olmayan ərazilərə aid norma və institutlar; beynəlxalq təşkilatlar; beynəlxalq sülh qaydası (məsələn, zor işlətmənin qadağan edilməsi); beynəlxalq iqtisadi və sosial qayda; hüquqi sövdələşmələr və müqavilələr; beynəlxalq hüququn pozulması və onun nəticələri göstərilmişdir.

Ümumiyyətlə, sistem müəyyən vəhdət təşkil edən, bir-biri ilə əlaqə və münasibətlərdə olan elementlərin məcmusudur.

Onu da xüsusilə qeyd etməliyəm ki, beynəlxalq hüquq, xarici siyasət və diplomatiya ilə sıx qarşılıqlı əlaqədədir. Xarici siyasət – dövlətin beynəlxalq işlərdə ümumi xəttidir. Xarici siyasətin həyata keçirilməsinin mühüm üsulu diplomatiyadır.

Xarici siyasətin həyata keçirilməsi və diplomatik təcrübə beynəlxalq hüquqa uyğun olmalıdır. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının təsisçiləri qarşılıqlı ədalətə riayət etmək və müqavilələrdən və beynəlxalq hüququn digər mənbələrindən irəli gələn öhdəliklərə hörmətlə yanaşmaq üçün müvafiq şərait yaratmaq vəzifəsini qoymuşdular. Beynəlxalq hüquq dövlətlərin həyata keçirildiyi xarici siyasətin təsirini daim hiss etməkdədir. Diplomatiya beynəlxalq hüquq normalarının yaradılması işində vasitədir. Xarici siyasətin, diplomatiyanın və beynəlxalq hüququn beynəlxalq münasibətlər sistemindəki dialektika vəhdəti və qarşılıqlı təsir məhz bundan ibarətdir.

Beynəlxalq hüququn inkişafı tarixi qanunauyğunluqlarla sıx əlaqəlidir. Hüququn yaranmasının ancaq dövlətlərin yaranması, cəmiyyətin siniflərə bölünməsində izah edilməsi düzgün deyil. O, böyük bir zaman kəsiyini əhatə edən tarixi proses zamanı meydana gəlmişdir.

Sual 2: Beynəlxalq hüququn yaranması və inkişafı.

Beynəlxalq hüququn yaranması.

Beynəlxalq hüququn yaranması və təşəkkülü barədə indi və mübahisələr davam edir. Bir qrup müəlliflər onun yaranmasını dövlətlərin tarix səhnəsinə çıxmasıyla əlaqələndirilir, həm də ki, iddia edirlər ki, beynəlxalq-hüquqi münasibətlər ancaq həmin andan yaranmağa başlayıb. Başqaları iddia edirlər ki, beynəlxalq hüquq orta əsrlərdə, hətta Yeni dövrə (XVII əsr) keçidlə bağlı yaranmışdı. Digərləri təsdiq edirlər ki, beynəlxalq hüquq ayrı-ayrı insanların, qurupların arzusuyla deyil, ictimai proseslər nəticəsində yaranmışdır. Bu baxış həqiqətə daha uyğundur. Arxeoloqların tapıntıları göstərir ki, ən qədim dövrlərdə belə, qəbilələr və tayfalar arasında münasibətlər yazılmamış qanunlarda tənzimlənmişdir. «Beynəlxalq hüquq» anlayışının xalqlar arasındakı münasibətlər hüququ (*cus inter gentes*) kimi ilkin mənası da, onun hələ dövlətlər yaranmazdan xeyli əvvəl meydana gəlməsi barədə təsəvvürlərin əsaslı olması təəssüratını yaradır. İlk tayfalar arasında müttəfiqlik əlaqələrinin olması faktları da bu gün artıq mübahisəsiz qəbul olunur. Bu müttəfiqliksə, sadəcə xarici təhlükədən müdafiəyə deyil, bir çox başqa məqsədlərə də qulluq edirdi. Bu özündə yaranan davranış qaydaları tədricən adət formalı normalara çevrildi.

Uzun əsrlər boyu müxtəlif regionlar arasında demək olar ki, tam bir əlaqəsizlik hökm sürmüşdür. Buna görədir ki, beynəlxalq hüquq ümumi və universal xarakter daşıyanadək, uzun müddət aralarında epizodik xarakterli münasibətlər olan ayrı-ayrı regionlar üzrə inkişaf etmişdir. Regionçuluq beynəlxalq hüquq yarandığı andan, demək olar ki, eramızın 1-ci minilliyinin sonuna qədər ona xas olan əsas əlamətlərdən olmuşdu. Mesopotamiya, Misir, Hindistan, Çin, Roma və Yunanıstan ilk əsas regionlardandır. Onların hər birində spesifik beynəlxalq-hüquqi institutlar yaranmışdır. Lakin onlar arasında oxşar cəhətlər də var. Bəzən bu regionların bir-birindən bu qədər uzaqlığına baxmayaraq, onların beynəlxalq-hüquqi institutları arasında təəccüb doğuracaq bir bənzərlik müşahidə olunur. Bu bənzərlik onların təkrarlanmasını və qarşılıqlı asılılığını müəyyənləşdirməyə, eyni zamanda həmin uzaq dövrün qanunauyğunluqlarını aydınlaşdırmağa imkan verir. Onların hər birində bəzən elə normalar yaranmışdır ki, onlar zamanın sınaqlarından çıxaraq, bu günümüzdə qədər çatmış, hətta müasir beynəlxalq

hüquqa da daxil edilmişdir. Bütün bunlar beynəlxalq hüququn sosial prosesləri ifadə etmək zərurətindən yaranması kimi fikirlərin haqlı olduğunu sübut edir.

Beynəlxalq hüquq insanların daim dəyişən beynəlxalq münasibətlərlə bağlı maraqlarını dərketməsi vasitəsi kimi yaranmışdır. O təbii-obyektiv əhəmiyyətə malikdir. Dövlətlərin iradəsi yox, bəşəriyyətin tarixi inkişafda həyat şərtləri, ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqələri, dövlətlərin yaranması beynəlxalq hüququn təşəkkülü üçün zəmin rolunu oynamışdır. Dövlətin iradəsinin özü də ictimai münasibətdir.

İctimai ideyalar dünyası bizi əhatə edən ətraf mühitin bir hissəsidir. Bu ideyalardan biri olan beynəlxalq hüquq insanlara, dövlətlərə təsir göstərməklə, bəşəriyyətin tərəqqisi mənbələrindən biri kimi çıxış edir. Beynəlxalq hüquq üstqurum kateqoriyasıdır. Lakin o, təkcə iqtisadi bazis deyil, bütövlükdə beynəlxalq - iqtisadi, siyasi, hərbi münasibətlər üzərində yaranan üstqurumdur. Buna görə də beynəlxalq hüquq tarixinin ictimai-iqtisadi formasiyaların əvəz olunmalarına uyğun bölgüsünü düzgün saymaq olmaz. Beynəlxalq hüquq münasibətlərin müəyyən dövrlərini əks etdirən bölgü daha məqsədəuyğun sayıla bilər. Beynəlxalq hüquq elminin yaranmasına gəldikdə isə, hələlik hamı onun orta əsrlərdə yaranmasıyla razılaşıır.

Beynəlxalq hüququn tarixi inkişaf mərhələləri.

I Qədim dövr.

Dövrümüze gəlib çatan ilk dövlətlərarası hüquqi normalar eramızdan əvvəl IV minilliyin sonlarına aiddir. Lakin hələ onlar yarananadək, uzun əsrlər boyu ayrı-ayrı qəbilələr arasında müəyyən ünsiyyət qaydaları işlənib hazırlanmışdır. Bu qaydalar, əsasən danışıqların aparılması və onları həyata keçirən şəxslərin toxunulmazlığı, bağlanmış razılaşmaların təmin olunması vasitələri kimi and içilməsi və dini mərasimlərin icra edilməsiylə bağlı idi.

E.ə. təqribən 3100-cü ildə Mesopotamiya şəhərləri Laqaş və Umma hökmdarları arasında mövcud dövlət sərhədlərini və onların toxunulmazlığını təsdiq edən müqavilə imzalanmışdır. Onlar öz üzərlərində aralarında yarana biləcək mübahisələri münisflər vasitəsiylə həll etmək bhdəliyi götürmüşlər. Müqavilələrin yerinə yetirilməsinə andlar və allahlara müraciət vasitəsilə zəmanət verilirdi. Təqribən e.ə. 1278-ci ildə Misir fironu II Ramzeslə Hett çarı III Xattusili arasında, özlərinin «dostluq və qardaşlıq müqaviləsi» adlandırdıqları beynəlxalq-hüquqi sənəd imzalanmışdır. Misir müxtəlif xarakterli

müqavilələr bağlayırdı: sülh, müttəfiqlik, dövlət sərhədləri, ərazi mübadilələri, ticarət qaydaları, sığınacaq hüququ, qaçqınların qaytarılması və s. onların əsas mövzularıydı. Monarxlar beynəlxalq hüququn subyekti sayıldığından, onlar tərəfindən predmeti nikahların bağlanması, hədiyyələr vədi və ya xahişi, pul köməyi olan beynəlxalq müqavilələr də bağlanırdı. Dövlətlər müqavilələrin bağlanması üçün müvəqqəti xarakterli səfirliklər göndərirdi. Dinc dövr üçün onlar toxunulmazlardı. Müharibə dövründə isə qeyri-məhdud öhbəşnalıqlar hökm sürürdü.

Qədim sivilizasiyalar üçün subyektlərin qeyri-bərabərliyi, səciyyəvidir. Hindistan və Çində də beynəlxalq hüququn ilk normaları oxşar xarakter daşıyırdı. Hindistanda tanıma institutunun xüsusi əhəmiyyəti vardı. Yalnız tanınan dövlətlər daxili və xarici işlərində müstəqil sayılırdı. Lakin bu müstəqilliyin təminatı deyildi. Hindistanda özünümüdafiə, digər tərəfin mümkün basqınının qarşısını almaq, humanist məqsədlərlə, himayə altında olan dövlətin müdafiəsi üçün, siyasi tarazlığı qorumaq üçün daxili işlərə qarışmaq məqbul sayılırdı.

Diplomatik hüquqla (səfirlərin və onların əşyalarının toxunulmazlığı, akkreditasiya və qəbul qaydaları) yanaşı, «müharibə hüququ» da inkişaf etmişdir. Burada başqa regionlardan fərqli olaraq, hərbi əməliyyatları məhdudlaşdıran qaydalar mövcud idi: qadınları, uşaqları, qocaları, yaralıları, təslim olanları öldürmək qadağan olunurdu; məbədlər və dini qurğular mühafizə olunmalıydı; əhalinin müəyyən kateqoriyaları (körpülərin, su quyuluranın mühafizəçiləri) toxunulmazlardı. Müəyyən silah növlərinin tətbiq olunmasına da qadağalar qoyulmuşdu: dişli, zəhərli, qızdırılmış başlıqlı oxlarla düşmənin öldürülməsi qadağan idi. Dəniz müharibəsinin aparılma qaydaları (dəniz müharibəsi qaydası, düşmənin və düşmən yükü daşıyan neytral ölkələrin ticarət gəmilərinin tutulması və s.) ilk dəfə Hindistanda yaranmışdır. Bundan əlavə, Hindistanda kifayət qədər məşhur münsiflər məhkəməsi mövcud idi.

E.ə. II-I minilliyin astanasında Çində də beynəlxalq-hüquqi xarakterli normalar təşəkkül tapmağa başlamışdı. Burada tez-tez baş verən ara müharibələri «tsanşi» prinsipinin meydana çıxmasına səbəb olmuşdu. Tsanşi «qonşuların torpaqlarının barama qurdu tut yarpağını yediyi kimi yeyilməsi» şəklində tərcümə olunur. Beynəlxalq hüquq da bu «yeyilməyə» xidmət edirdi. Rəsmi ideologiyaya görə, Orta İmperiya müstəqil və suveren idi. Bütün başqa ölkələr ya ondan asılı sayılırdılar, ya da gələcəkdə

asılı olacaqdılar. Vassallıq Qədim Çinin beynəlxalq hüquq təcrübəsinin mərkəzi institutuydu. Subyektlərin hüquqi cəhətdən qeyri-bərabərliyi tanınmanın konstitutiv nəzəriyyəsinin və suverenin öz vassalının daxili işlərinə qarışmanın qanuni olması kimi baxışların formalaşmasına səbəb olmuşdur. Daxili işlərə qarışmanın hətta, «qanuni» əsasları məcəlləsi də mövcud idi. Çox zaman o kollektiv şəkildə həyata keçirilirdi. Knyazların e.ə. 659, 651, 571 və 559-cu illərdə çağırılmış qurultayları bu məqsədlərə qulluq edirdi.

Diplomatiyada mərasim xarakterli məsələlər daha geniş yer tuturdu. Beynəlxalq hüquq tarixində müharibədən imtina cəhdinə ilk dəfə Çində rast gəlinir. Bu məqsədlə e.ə. 546-cı ildə knyazların ümumi konqresi çağırılmışdı. Müəyyən ərazilərin neytrallaşdırılması haqqında ilk müqavilələrlə, başqa dövlətin ərazisinə zərər vurulmaması prinsipinin formalaşmasıyla məhz qədim Çində rastlaşırıq. E.ə. 657-ci il konfransında elan olunmuş bu prinsipin əsasını mənəfi-fəlsəfi «cen» - «özünə istəmədiyini başqasına etmə» prinsipi təşkil edir. Çində də vasitəçiliyin müxtəlif formalarından və arbitrac məhkəmələrindən geniş istifadə olunurdu.

E.ə. I minilliyin ortalarından başlayaraq Qədim Yunanıstan da beynəlxalq-hüquqi münasibətlərdə iştirak etməyə başladı. Yunanıstanda monarxlar yox, bütövlükdə polislər beynəlxalq hüququn subyektləri kimi çıxış edirdilər. Xəbər aparanlar, carçılar (geryukos, anqelos), səfirlər (presbeutos) və s. xalq adından xarici əlaqələr qurmağa səlahiyyəti olan yeganə orqanlar kimi xalq yığıncağı tərəfindən seçilir, yaxud polisin ali orqanları tərəfindən təyin olunurdular. Hər bir polis diplomatik münasibətlər qura, müharibə elan və sülh bağlaya bilərdi. Yunanlara asılılığın çoxsaylı formaları məlum idi. Onlar hərbi-siyasi ittifaqların (simmaxiyalar) və dini-siyasi birliklərin (amfiktonilər) təşkili haqqında müqavilələrlə müəyyən olunurdu.

Qədim yunanlarda daimi diplomatik nümayəndəlik institutu yox idi. Elçiliklər müəyyən məqsədlərlə göndərilirdi və müvəqqəti xarakter daşıyırdı. Elçiliyin hər bir üzvü təlimatlandırılır, missiyalarını sona çatdırdıqdan sonra isə şəxsən ayrıca hesabat verirdi. Onların şəxsiyyəti toxunulmaz idi. Müharibə qaydaları haqqında danışarkən iki halın: yunanlar arasında müharibələrin və başqa dövlətlərlə, ilk növbədə, İrənlə və «barbarlarla» müharibələrin fərqləndirildiyini qeyd etmək lazımdır. Barbarlarla müharibələr beynəlxalq hüquq normalarıyla tənzimlənmirdi. Birinci hal üçüncü aşığıdakı

qaydalara riayət olunması vacib idi: müharibənin qanuni əsası olmalıdır (məsələn: dövlət təhlükəsizliyi), müharibə dini və hüquqi xarakterli hərəkətlər vasitəsilə təntənəylə elan olunmalıdır. Müharibə bir polisin bütün vətəndaşlarının digər polisin bütün vətəndaşlarıyla mübarizəsi kimi başa düşülürdü. Yunanlara əsirlər recimi məlum deyildi. Onlarla istənilən cür davranma bilərdilər. Şəxsi və dövlət mülkiyyəti məhv edilə bilərdi. Müharibə sülh müqaviləsiylə başa çatırdı. Onlar iki cür atəşkəs recimiylə tanış idilər: qısamüddətli (öldürülənlərin basdırılması, əsirlərin dəyişdirilməsi üçün) və uzunmüddətli (sülh müqaviləsinin şərtlərinin hazırlanması üçün). Onlar neytrallıq və qarışmamaq vəziyyətlərini fərqləndirirdilər. Neytrallıq xarici münasibətlərə aiddi və ancaq müharibə zamanı mümkün idi. Qarışmama daxili münasibətlərə (düşmən siyasi qruplara yardım edilməməsi) aid idi və həm müharibə, həm də dinc dövr üçün nəzərdə tutulurdu.

Zaman keçdikcə yunanların bağladığı müqavilələr arasında ticarət və əcnəbilərin hüquqları haqqında müqavilələr əhəmiyyətli yer tutmağa başladı. Onlarda proksen (himayədarlar) institutu mövcud idi. Proksenlər məhkəmə, xalq yığıncaqları, dövlət orqanları, vəzifəli şəxslər qarşısında əcnəbilərin hüquqlarını təmin edirdilər. Proksenlər asiliyadan (müharibə zamanı özlərinin və mülkiyyətinin toxunulmazlığından) istifadə edirdilər. Onlar təntənəli qonaqlıqlara çağırılaraq (proyediya), fəxri vətəndaş ola (politiya), rüsumlardan azad oluna (atemiya), məhdud vətəndaşlığa (isopolitiya) malik ola bilərdilər.

Sülh müqavilələrində ərazilərin mübadiləsi, sərhədlərin demarkasiyası haqqında müddəalar olurdu. Polislərin əraziləri heç bir halda işğal oluna bilməzdi. Barbarların ərazisi sahibsiz sayılırdı və istənilən zaman tutula bilərdi. Açıq dənizlər isə azad idi.

Romanın siyasətində Pun müharibələrindən başlayaraq, iki prinsip əhəmiyyətli yer tutmağa başladı: 1) xarici əlaqələr dövlət orqanlarının və ali hakimiyyətə malik olan şəxslərin imtiyazındadır. 2) romalıların xeyrinə olanlar allahlara xoşdur. Lazımi qaydada, yəni xüsusi kahinlər - fesiallar kollegiyasının iştirakı ilə elan olunmuş müharibələrə allahlara gərəkli müharibələr kimi baxılırdı. Qələbə üçün hər vasitə məqbul sayılırdı. Müharibə allahların iradəsinin yerinə yetirilməsi sayıldığından, onlar özlərini heç bir hüquqi qaydayla məhdudlaşmış hesab etmirdilər. Roma orduları hədsiz qəddarlığı ilə fərqlənirdi. Müharibə tam istilayla qurtarmıdıqda sülh müqavilələri, çox zaman isə «himayədarlıq haqqında müqavilə» (oleditio) imzalanırdı. Bu zaman məğlub tərəf

beynəlxalq hüququn subyekti kimi qalsa da, ərazisini, vətəndaşlarını, allahlarını Romanın sərəncamına verirdi.

Atəşkəs haqqında müqavilələr sülh müqavilələrinədən fərqlənirdi. Onların çoxu ilkin sülh müqaviləsi kimi baxıla biləcək sponsio adlanan müqavilələr idi. Sponsio ordu komandaları, konsul, yaxud leqatlar tərəfindən imzalanır, şərti olaraq dərhal qüvvəyə minirdi, lakin sonradan patifikasiya olunmalıydı.

Respublika dövründə xarici əlaqələrin həyata keçirilməsi və müqavilələrin bağlanması xalq yığıncaqlarının və senatın səlahiyyətində idi. Roma xalqı adından diplomatik agentlər-səfirələr, natiqlər, sonradan isə danışıqlarda iştirak üçün ordu komandalarının yanına ezam olunan leqatlar təyin olunurdu. Onlar diplomatik toxunulmazlığa malik idilər. Səfirələr etimad fərmanlarıyla təchiz olunur və təlimatlandırılırdılar. Onların pozulması ciddi cəzalandırmaya səbəb olurdu.

Romalılar bərabər və qeyri-bərabər müqavilələri fərqləndirirdilər (məs: oleditio). Himayədarlığın ən yüksək beynəlxalq-hüquqi forması isə - roma xalqının dostu və müttəfiqi adı idi.

II. Orta əsrlər dövrü.

Vestfal sülhünə qədərki beynəlxalq hüquq.

476-cı ildə Qərbi Roma imperiyası süqut etdi. Barbar alman drucinasının rəhbəri Odoakr axırncı Qərbi Roma imperatoru Romul Avqustulu taxtdan saldı. O, ilk növbədə Şərqi Roma imperiyasının imperatoru Zenonla əlaqə yaradaraq imperator titulundan imtina etdiyini bildirdi və İtaliyanın patrisisi titulunu daşıyaraq, onu idarə etməyə icazə istədi. Zenonsa Odoakrı ostqotların başçısı Teodorixlə qarşı-qarşıya qoymağı üstün tutdu. Açıq mübarizədə qalib gələ bilməyən Teodorix Odoakrı öz əlilə qonaqlıqda qətlə yetirdi. Roma imperiyasının qəti şəkildə iki yerə bölünməsi Avropada, Yaxın Şərqdə beynəlxalq vəziyyəti əhəmiyyətli şəkildə dəyişdi. Şərqi Roma imperiyasının öz əhəmiyyətini sazlaması, barbarların adətlərində bəzi norma və prinsiplərin qəbul olunması, dünya dinlərinin ideyalarının, xüsusən də bərabərlik ideyasının köhnə, ayrı-ayrı xalqların müstəsnalığı haqqında təsəvvürləri alt-üst etməsi beynəlxalq hüquqda yeni norma və prinsiplərin yaranmasına səbəb oldu. Beynəlxalq hüquq tarixində yeni dövr başlayırdı.

Böyük Karl imperiyasını onun varisləri arasında bölən Vardenn müqaviləsi (843-cü il), Otqonun Roma İmperatoru kimi tacgüzarlığı (9620ci ilə), Nikey qurultayından

sonra xristian kilsəsinin parçalanması (1054-cü il), II Lateran qurultayı (1139-cu il), 1201-ci il Taraskon, 1429-cu il Luts qurultayları, 1411-ci il Torun sülhü, Bazel qurultayı (1431-1449-cu illər), 1648-ci il Vestfal traktatı bu böyük dövrü əhatə etməklə, beynəlxalq hüquq üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Beynəlxalq hüququn subyektləri arasında formal cəhətdən qeyri-bərabərlik mövcud idi. Roma İmperatoru bütün xaristianların, xəlifə isə bütün müsəlmanların rəhbəri sayılırdı. Bazel qurultayında və bəzi başqa yığıncaqlarda hökmdarların iyerarxiya məsələsini tənzimləmək cəhdi olmuşdur.

Bu dövr beynəlxalq hüquqda aşağıdakı subyektlər iştirak edirdi: Roma papası, monarxlar, cəngavər ordenləri (tapmliyerlər, Tevton ordeni), azad şəhər və ittifaqlar (Visbi şəhəri, Hanza İttifaqı). Bundan əlavə, beynəlxalq hüququn müstəqil subyektlərinin aşağıdakı əsas hüquqları təşəkkül tapmağa başladı: müqavilələrin bağlanması da daxil olmaqla, xarici əlaqələrin müstəqil aparılması hüququ, müharibə elan etmək hüququ, sülh bağlamaq hüququ. XIII əsrdə daimi diplomatik nümayəndəlik institutu yox idi. Müxtəlif rütbə və dərəcəli diplomatların akkreditə qaydaları, onların ölkədə qalma rəqimi və başqa məsələlər ənənə əsasında həll olunurdu. Etimad fərmanlarının, təlimatların alınması, təyin olunma ölkəsində təntənəli qəbul, səfirin təhlükəsizliyi və şəxsi toxunulmazlığı qaydalarının pozulması hamılıqla qəbul olunmuş normaların pozulması kimi dəyərləndirilirdi. Səfirin alçaldılması, öldürülməsi həm cinayət məsuliyyətinə, həm də dini məsuliyyətə səbəb olurdu.

Əvvəllər naməlum olan konsul institutu da həmin dövrdə yaranmışdır. Yerli hakimiyyət qarşısında dənizçilərin, tacirlərin maraqlarını müdafiə edən ilk konsullara X əsrdə Aralıq dənizi hövzəsində rast gəlinir. XIII-XIV əsrlərdə bu institut dövlət idarəsində çevrilməyə başladı. Elə həmin dövrdə konsul məsələlərinə dair ilk razılaşmalar kimi dəyərləndirilə biləcək əcnəbilərin hüquqi statusu haqqında müqavilələr (Venesiya-Misir-1238, Araqon-Tunis-1285) imzalanmışdır.

İlk dövrlərdə müqavilələrin çoxu şifahi formada bağlanırdı. Sonralar ya latın, ya da geniş yayılmış dillərdə (ispan, fransız) yazılmış yazılı müqavilələr üstünlük təşkil etməyə başladı. Tərəflərin titulları sadalanan preambulaya böyük əhəmiyyət verilirdi. Müqavilələr müxtəlif müddətlərə və ya müddətsiz bağlanırdı, onların pozulması isə müharibələrə səbəb olurdu. Müqavilələrin yerinə yetirilməsi girovlar, üçüncü tərəflər

(məs, Roma papası), qiymətli əşyaların və ərazinin girov qoyulması vasitəsilə təmin olunurdu. Məs., əvvəllər Genuyaya məxsus olan Korsika adası girov kimi Fransaya verilmiş, sonralar Genuya müqavilə öhdəliklərini pozduğundan, ada ona keçmişdir.

Servitutlar da mühüm əhəmiyyətə malik idi. Reyndə XII əsrdə-19, XIII əsrdə-44, XIV əsrdə-62 rüsum mövcud idi. Sahil hüququ, yəni torpaq sahibinin bu torpaq sahilində fəlakətə uğramayan gəmiyə və onun əmlakına olan hüququ da geniş yayılmışdır. Düzdür, məs. XII əsrdə Şimali İtaliyada (Ferraranın Venetsiya və Lombard liqasıyla 1174-cü ildə bağladığı və qısa müddət ərzində mövcud olmuş) istisnalara rast gəlinirdi. Həmin dövrlərdə Mayns, Hanza İttifaqlarının öz maraqlarını qorumaq cəhdləri isə uğursuzluğa düçar olmuşdu.

Açıq dəniz recimi məsələsinin həlli kifayət qədər mürəkkəb mərhələlər keçmişdir. Hələ Yustinianın Digestlərində dənizin hamı üçün açıq olması prinsipi elan olunmuşdu. Lakin bu prinsip ancaq romalılar və onun müttəfiqləri üçün qüvvəli idi. Bu prinsip suyun dibinin qurunun sahilyanı hissəsinin davamı və suyun isə dəniz dibinə məxsus olması müddəsinə əsaslanırdı. X əsrdə ingilis kralları özlərini «Britaniya okeanı»nın sahibi elan etmişdilər. Genuya Liquriya dənizinə, Venetsiya Adriatik dənizində iddia edirdi. 1169-cü ildə papa III Aleksandrın okeanı bütün xalqların müştərək malı elan etməsinə baxmayaraq, XV əsrdə İspaniya və Portuqaliya Sakit və Atlantik okeanlarını öz aralarında bölmüşdü. XVI əsrin sonu XVII əsrin ortalarına vəziyyət dəyişməyə başladı. İlk dəfə orta əsrlərdə «tarixi dəniz və körfəzlər», «ərazi suları» anlayışları formalaşmağa başladı. Bu terminlərdən ilk dəfə Novqorodla Norveç arasında bağlanmış 1326-cı il müqaviləsində və Araqonlu Yakovun reqlamentində (1327-ci il) istifadə olunmuşdur. Beynəlxalq mübahisələr ya arbitrac, ya münsiflər məhkəməsi, ya da müharibə vasitəsilə həll edilirdi. Roma papası, başqa hökmdarlar hakimiylə dəvət olunurdular. Roma papası və imperator mübahisələri ya şəxsən, ya da xüsusi nümayəndələri vasitəsilə təhqiq edirdilər. Başqa hallarda hər tərəfin bərabər saylı iştirakçılarından ibarət kollegiya yaradılırdı. Daimi arbitraclar yaradılması cəhdlərinə də rast gəlinirdi. 1235-ci ildə Genuyayla Venetsiya arasında bağlanmış müqavilə, 1411-ci il Torun sülhü buna misaldır. 1345-ci ildə Danimarkalı Voldemarla İsvesçli Maqnus arasında bağlanmış müqavilədə arbitrac məsələləriylə bağlı kollegiya yaradılması nəzərdə tutulmuşdu. Mübahisələrin həllində vasitəçiliyə və xeyirxah xidmətlərə də rast gəlinirdi.

Müsəlman və xristian dövlətlər üçün «həqiqi» dinin təsdiq olunması missiyası müharibənin ideoloji və hüquqi əsası rolunu oynayırdı. Xristian dövlətlər öz aralarında müharibələrə «Allahın məhkəməsi» kimi baxırdılar. Müharibəni ancaq beynəlxalq hüququn subyektı elan edə bilərdi. XII-XIII əsrlərdə müharibənin qanuni əsasları haqqında nəzəriyyə təşəkkül tapmağa başladı. Bu sahədə öz dövrünün təcrübəsini ilk dəfə Pennafortlu Raymund (1180-1275) ümumiləşdirmişdir.

14 yaşdan yuxarı bütün kişilər müharibədə iştirak edə bilərdilər. Müqəddəs müharibələrdə, cihadda, müstəsna hal kimi qadınlar da iştirak edə bilməzdilər. Bir çox ümumdünya və regional qurultaylar (məs: 1123-cü il Lateran qurultayı) müharibələrin miqyasını məhdudlaşdırmağa çalışmışdılar. Bu məqsədlə üç növ «barışıq» fərqləndirilirdi. İştirakçıların tərkibinə görə - din xadimləri, zəvvarlar, 13 yaşa qədər uşaqlar, qadınlar hərbi əməliyyatlardan kənar qalırdılar. Obyektlərə görə - dini qurğulara da eynilə belə münasibət göstərilirdi. Qüvvə müddətinə görə məhdudiyətə gəldikdə isə dini bayramlar zamanı hərbi əməliyyatlar aparılmırdı. Bu normaların əksəriyyətinə riayət olunmamasına baxmayaraq, onlar Yeni dövr beynəlxalq hüququn inkişafı üçün baza rolunu oynamışdılar.

Orta əsrlərdə əsirlik rejimi sosial vəziyyətdə müəyyən olunurdu. Bir tərəfdən cəngavərlik şərəf məəcəlləsi qüvvədəydi, digər tərəfdən əsirlərin böyük kütləsi barədə heç bir norma yox idi. Yaralıların vəziyyəti də heç bir şəkildə tənzimlənilirdi. Düşmənin əmlakı isə qalibin qənimətinə çevrilirdi.

Neytrallıq ya xüsusi müqaviləyə, ya da müharibə başladıqdan sonra elan olunan bəyannamə ilə müəyyən olunurdu. Əvvəlcə o, ancaq döyüşən tərəflərə kömək göstərilməsindən birtərəfli qaydada imtina edilməsi anlamında idi. XIV-XV əsrdən isə neytral tərəf həm də döyüşən tərəflə neytrallığı pozmamalıydı. Neytrallıq ancaq hərbi köməyin göstərilməməsi və neytral ərazidə hərbi əməliyyatların aparılmaması kimi başa düşülürdü.

Hindistanda, müsəlman ölkələrində inkişaf etmiş dəniz müharibəsi qaydaları mövcud idi. Avropada isə uzun müddət əsas dəniz döyüşü növü dəniz quldurluğu idi. Onu tənzimləyən normalar XIV əsrdə «Konsolato del Mare («Dəniz məcmuəsi») adlanan nüfuzlu topluda ümumiləşdirilmişdir.

Münster, Ostabryuk traktatları Vestfal konqresi üçün hazırlıq xarakterli idi. 24 oktyabr 1648-ci ildə imzalanan Vestfal sülhü iki əsirlik bir müddətdə beynəlxalq hüququn inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Münster traktatında, XIII və XIV maddələrdə təcavüzkar qarşı kollektiv tədbirlərin tətbiqi nəzərdə tutulmuşdur. Vestfalda tanınmanın deklarativ nəzəriyyəsi irəli sürülmüş, İsveçrənin və Niderland krallığının müstəqilliyi tanınmış, ümumi problemlərin dini yox, dünyəvi əsasda dinc həlli nəzərdə tutulmuş, beynəlxalq hüquqda ilk dəfə konsulların statusunun transformasiyası, çayların recimində dəyişikliklər təsdiq edilmişdir. O, sonralar bağlanmış bir çox müqavilələr üçün baza rolunu oynamışdır.

III. Klassik dövr.

I Dünya müharibəsinə qədərki beynəlxalq hüquq.

Bu dövr yeni torpaqların kəşfiylə, dənizçiliyin, beynəlxalq ticarətin sürətli inkişafıyla, bəşəriyyət tarixində silinməz izlər buraxan inqilablarla səciyyəvidir. Belə mürəkkəb, hadisələrlə zəngin dövr beynəlxalq hüquqda onun tələblərinə cavab verə biləcək daha mütərəqqi norma və prinsiplərin yaranması üçün təkan rolunu oynamışdır. Onlar beynəlxalq hüququn həmin dövr üçün mövcud bütün sahə və institutlarını əhatə edir, zərurət yarandıqda isə yenilərinin yaranmasıyla müşayiət olunurdu. Qeyd etmək lazımdır ki, yeni norma və prinsiplər təbii hüquq məktəbinin konsepsiyalarına əsaslanırdı.

Hələ XVII əsrin əvvəllərində ticarət müqavilələrində əcnəbilərin şəxsiyyətinə və əmlakına qəsd edən normaların ləğvi nəzərdə tutulurdu. Onlar müstəqil məhkəmələrə müraciət edə bilər, öz əmlaklarını ölkədən çıxarda bilərdilər. XVIII əsrdən belə razılaşmalara daha əlverişli recim prinsipi də daxil edilməyə başladı.

XVII-XVIII əsrlərdən açıq dəniz azadlığı prinsipi hamı tərəfindən tanınmağa başladı. 1702-ci ildə K.Binqerskuk «top atəşi qaydası»nı təklif etmişdir. Bu qaydaya görə, «silahının gücü qurtardığı yerdə hakimiyyətin də qurtarır». Bu qaydaya və mövcud adətə əsasən, eni 3 mil olan ərazi dənizi anlayışı müəyyənləşdirilməyə başladı. Diplomatik hüququn inkişafı prosesində səfirlərin toxunulmazlığı normaları, səfirlərin cinayətlərinin və borclarının yerli hakimiyyətin məhkəmə aidiyyatından kənar qalması və s. təsdiq olundu, konsullar isə xaricdə öz ölkəsinin təbəələrinin maraqlarını müdafiə edən hökumət məmurlarına çevrildi. Konsul yurisdiksiyasına (hüquq aidiyyatına) gəldikdə isə, onun Avropada XVI əsrdən başlayaraq aradan qaldırılmasına baxmayaraq,

Avropa dövlətlərinin Türkiyə, İran, Misirlə bağladığı qeyri-bərabər müqavilələrində təsbit olunan kapitulyasiya reciminin ayrılmaz hissəsi olaraq qalırdı.

Beynəlxalq mübahisələrin dinc həlli vasitələri sırasında əsas yeri vasitəçilik tuturdu. Hərbi zorakılığın XVII əsrin ikinci yarısından başlayaraq beynəlxalq müqavilələrdə neytral gəmilərdəki düşmən yüklərinin toxunulmazlığı qaydası əks olunmağa başladı. 1659-cu il Pireney və 1713-cü il Utrext traktatlarında işğal olunmuş ərazilərdə şəxsi mülkiyyətin toxunulmazlığı prinsipi əks olunmuşdur. 1743-cü il İngiltərəylə Fransa arasındakı Karteldə və 1759-cu il frank-pruss Razılaşmasında qospitalların və hərbi tibbi personalın toxunulmazlığı haqqında normalar təsbit olunmuşdur.

1789-1794-cü il Böyük Fransa inqilabı beynəlxalq hüquqda çevriliş xarakterli yeni prinsip və institutların yaranmasına səbəb oldu. 1789-cu il İnsan və vətəndaş hüquqları Bəyannaməsi, 1791 və 1793-cü il Fransa konstitusiyaları, 1793-cü ildə Fransa Konventinə abbat Qrequar tərəfindən təklif olunmuş Beynəlxalq hüquq Bəyannaməsi beynəlxalq hüququn inkişafının ən yüksək zirvəsiydi. Abbat Qrequazın Bəyannamə layihəsinə Konvent 23 aprel 1795-ci ildə baxmış, ancaq təsdiq etməmişdir. Buna baxmayaraq, bu və qəbul olunmuş digər sənədlər, o cümlədən 1795-ci il Xalqların hüquqları Bəyannaməsi dövlətlərin hüquqi vəziyyətinə, ərazi və əhali məsələlərinin beynəlxalq hüquqla tənzimlənməsinə, beynəlxalq müqavilələr hüququna, müharibə qaydalarının humanistləşdirilməsinə böyük təsir göstərmişdir.

Abbat Qrequarın hazırladığı layihənin 6-cı maddəsində deyilir: «Xalqlar tutduğu ərazinin ölçülərinə və əhalinin sayına baxmayaraq, suverendir və müstəqildir». Bu, monarxların suverenliyi prinsipinin xalqların suverenliyi prinsipiylə əvəz olunması deməkdir. 1795-ci il Bəyannaməsinin 7-ci maddəsində deyilir: «heç bir xalqın digərinin hakimiyyətinə qarışmaq hüququ yoxdur» və «hər bir xalq öz ərazisinin sahibidir» (m. 10). 1791-ci il Avinyonda, 1792-ci il Savoyyada, 1793-cü il Hitsa da əhali arasında keçirilmiş ərazinin dövlət mənsubiyyətinin dəyişdirilməsi haqqında plebistsitlər ərazi aliliyinin xalqa məxsusluğu prinsipinin qüvvəsinin əyani şəkiddə sübut etmişdi. 16 noyabr 1792-ci il Dekretiylə «ərazi aliliyi bəşəriyyətin mənafeələrinə xidmət etməlidir» tezisi rəhbər tutularaq çayın (Reyn, Maas, Visla) onun sularından istifadə edən ölkələrin ümumi mülkiyyəti olması təsbit olunmuşdur.

Təbəəlik vətəndaşlıq instituyla əvəz olunmağa başladı. Dövlət fərdi müxtəlif hüquqlarla təmin edirdi. Bu bazada yeni institutun-optasiyanın bünəvrəsi qoyulmuşdur. Buna əsasən digər dövlətə verilən ərazinin əhalisi vətəndaşlığı seçmə imkanı əldə edirdi.

Müharibə adət və qanunlarında da çevriliş vardı. Əhali döyüşənlərə-kombatantlara və hərbi əməliyyatlarda iştirak etməyən qeyri-kombatantlara bölünürdü və «müharibədə öldürülmək imtiyazı ancaq kombatantlara məxsusdu». Bu o deməkdir ki, müharibə ordular arasında aparılır və dinç əhali toxunulmazdır. Hərbi əsirlərə də münasibət dəyişilmişdi. Onlar «xalqların suverenliyi kimi toxunulmaz və bədbəxtçilik kimi müqəddəs» elan olunmuşdular. Ərazinin müvəqqəti işğalı bu ərazi üzərində heç bir hüquq yaratmayan hərbi əməliyyat sayılırdı.

Abbat Qrequarın Bəyannaməsinin son sözləri - «xalqlar arasındakı müqavilələr sarsılmaz və müqəddəsdir». Böyük Fransa inqilabının beynəlxalq hüquqa göstərdiyi əhəmiyyətli təsirin tam təsvirini yaradır.

Nəzərdən keçirdiyimiz dövr ərzində beynəlxalq hüquqa əhəmiyyətli təsir göstərən bir sıra konqres və konfranslar keçirilmişdir.

1815-ci il Vyana konqresi İsveçrənin daimi neytrallıq tsatusunun təsbit olunmasına, kölə ticarətinin qadağan olunmasına, beynəlxalq çay anlayışının inkişafına, diplomatik nümayəndələrin dərəcələrinin müəyyənləşdirilməsinə yardım etmişdir.

20 mart 1815-ci ildə Vyana konqresinin qəbul etdiyi «Helvetik İttifaqın işləri haqqında Bəyannamə» İsveçrənin daimi neytrallığını elan edirdi. Həmin ilin noyabrında Böyük Britaniya, Avstriya, Fransa, Rusiya, Prussiya, Rortuqaliya bu barədə razılaşma imzalamışdı. İsveçrə bir daha müharibələrdə iştirak etməyəcəkdi, böyük dövlətlər isə bu statusu müdafiə edəcəklərinə və onun ərazi toxunulmazlığına təminat verirdilər.

8 fevral 1815-ci ildə Zənci ticarətinin ləğv olunması haqqında Bəyannamə imzalandı. 7 mart 1815-ci il Vyana protokolu - (Konqresin aktına əlavə) - Diplomantik agentlərin vahid dərəcələri haqqında Reqlament barədə idi. Diplomantik agentlər aşağıdakı dərəcələrə bölünürdü: səfirlər və papa leqatları, yaxud nunsiləri, elçilər, hökmdarlar yanında nazirlər və başqa səlahiyyətli; işlər vəkili.

Burada qəbul olunmuş «Çayların reciminin ümumi prinsipləri» Reyn, Maas, Şelda, Mozal çaylarında gəmiçilik azadlığını elan edirdi.

Dəniz hüququ və dəniz müharibələri sahəsində 1856-cı il Paris konqresi mühüm əhəmiyyətə malik idi. Dəniz quldurluğu və «kabinet blokadası» qadağan olunur, neytral dövlətlərin maraqlarını təmin edən «bayraq yükü müdafiə edir» prinsipini təsdiq olunurdu. Bundan əlavə, Dunaya 1815-ci il Vyana konqresində müəyyən olunmuş qaydaların tətbiq olunması haqqında qərar qəbul olunmuşdur.

1864-cü ildə Xəstələr və yaralılar haqqında Cenevrə Konvensiyası qəbul olundu. Dinc təhaliyə hərbi zorakılıq tətbiq oluna bilməzdi.

Müharibə qaydalarının humanistləşdirilməsi məqsədilə 1868-ci ildə Peterburqda Partlayıcı güllələrin qadağan olunması haqqında Bəyannamə imzalandı. 1878-ci il Berlin Konqresi xalqların öz müqəddəratını təyin etmə hüququnu hüquqi cəhətdən təsdiq etdi. Bundan əlavə, Konqress Bolqarıstanın, Serbiyanın, Çernoqoriyanın, Rumıniyanın müstəqilliyinin kollektiv tanınmasıyla əlamətdardır.

1884-1885-ci illərdə Afrikanın bölünməsiylə əlaqədar çağırılmış Berlin konfransı «yeni» ərazilərin tutulmasının hüquqi əsaslarını müəyyən etdi. Bu qaydalara görə, üç fakt ərazi ekspansiyasını təsdiq edirdi: «kəşfdə birincilik», effektiv mənimsəmə və notifikasiya, yəni baş vermiş hadisə barədə sivilizasiyalı dövlətlərin məlumatlandırılması.

Haaqa sülh konfransları müharibə adət və qanunlarının məcəlləşdirilməsilə məşğul olmuşdur. Bu konfranslar beynəlxalq hüququn inkişafında nəzərə çarpacaq töhfə vermişdir. Tərkisilahlı məsələləri ilk dəfə burada gündəliyə çıxarılmışdır. 18 mart 1899-cu ildə çağırılmış və 16 dövlətin iştirak etdiyi Birinci Haaqa konfransında üç konvensiya və üç bəyannamə qəbul olunmuşdur. 17 iyul 1899-cu ildə imzalanmış həmin sənədlər bunlardır: «Beynəlxalq mübahisələrin dinc həlli haqqında Konvensiya», «Quru müharibəsinin qanun və adətləri haqqında Konvensiya», «Yaralılar və xəstələr haqqında Cenevrə Konvensiyasının dəniz müharibəsinə tətbiq olunması haqqında Konvensiya», Yeganə məqsədi boğucu və zərərli qazların yayılması olan mərmilərdən istifadə etməmək haqqında Bəyannamə; Rahat dönən yastıların güllələrdən istifadə etməmək haqqında Bəyannamə; Hava şarlarından və buna bənzər yeni vasitələrdən mərmilərin və partlayıcı maddələrin atılmasının qadağan olunması haqqında Bəyannamə.

1907-ci il İkinci Haaqa konfransında 44 ölkə iştirak etmişdir. Burada 1899-cu ildə qəbul olunmuş üç akta yenidən baxılmış və on yeni konvensiya qəbul olunmuşdur. Onlar: 1) beynəlxalq mübahisələrin dinc həlli; 2) müqaviləvi borc öhdəliklərinin yerinə

yetirilməsi üçün zor tətbiqinin məhdudlaşdırılması; 3) hərbi əməliyyatların başlanması qaydaları; 4) quru müharibəsi adət və qanunları; 5) dəniz müharibəsi adət və qaydaları; 6) quru və dəniz müharibələrində neytrallıq qaydaları; 7) böyük əzablara səbəb ola biləcək silah, mərmə, zəhər və maddələrdən istifadənin qadağan olunması kimi məsələləri əhatə edirdi.

IV. Müasir beynəlxalq hüquq.

1899-cu ildən 1900-cu ilə keçən gecə alman kansleri bəyan etmişdi ki, yeni yüzillikdə Almaniya ya çəkkic, ya da zindan olacaq. Bu bəyanat yeni əsrdə beynəlxalq hüququn inkişafındakı prioritetdən xəbər verirdi. Haaqa konfranslarında müharibəyə hazırlaşan, II Dünya müharibəsinin acı təcrübəsini öz üzərində sınaqdan keçirən böyük dövlətlər, son nəticədə, müharibənin qadağan olunması zərurətini dərk etdilər və bu prinsipin təşəkkülündə yardımçı oldular. Lakin bunun üçün bəşəriyyət iki dünya müharibəsinin fəlakətlərilə üz-üzə olmalıydı.

Birinci dünya müharibəsindən sonra qaliblərlə məğlublar arasında bağlanmış 1919-cu il Versal, Cen-Cermen, Neyms sülh müqavilələri və 1920-ci il Trianon və Sevr müqavilələri, 1922-ci il Vaşinqton konfransında imzalanmış razılaşmalar Versal-Vaşinqton sistemi adlanan hüquqi recim yaratmışdı. Burada dolayı da olsa, təcavüzün bəşəriyyətə qarşı cinayət kimi tanınması cəhdi olmuşdur. Versal sülh müqaviləsinin 227-230-cu maddələrində fiziki şəxslərin sülhün pozulmasına və dövləti ağır hərbi cinayətlər vasitəsinə çevirdiklərinə görə məsuliyyəti haqqında müddəalar vardı. Lakin təqsirkarlar cəzadan qaça bildi. Çünki, Hərbi cinayətlərə görə məsuliyyət məsələləri üzrə Komissiyanın 29 mart 1919-cu il məruzəsində deyilirdi, «müharibəyə səbəb olan akt onu törədənin ittihamı üçün əsas deyil, çünki təcavüzkar müharibəyə beynəlxalq hüquqa birbaşa zidd akt kimi baxıla bilməz».

227-ci maddəyə görə, II Vilhəmlə ancaq «beynəlxalq əxlaq və müqavilələrin müqəddəs qüvvəsini təhqir etməsi» ittihamı irəli sürülürdü. Başqa bir diqqətəlayiq fakt isə Almaniyanın üzərinə təminat yox, vurduğu zərəmə görə maddi məsuliyyət xarakterli reparasiyanın qoyulması idi.

Beş Paris müqaviləsinin hamısının birinci fəslini Versal sülh konfransında yaradılan Millətlər Liqasının Statutu təşkil edir. Bu Statutun preambulasında Liqanın iştirakçılarının müharibəyə əl atmamaq öhdəliyi elan olunurdu. Statutun 12-ci

maddəsində Liqa üzvləri arasındakı mübahisələrin münsiflər təhqiqatı, məhkəmə qərarı, yaxud bu məsələlərə Liqa Şurasında baxılması vasitəsiylə həlli nəzərdə tutulurdu. Göstərilən qurumlardan birinin çıxardığı qərarla razılaşmayan tərəf üç ay gözlədikdən sonra müharibəyə əl ata bilərdi. Əgər Liqanın üzvü olan hansısa bir ölkə bu öhdəliklərini pozsaydı, Liqanın bütün başqa üzvləri onunla maliyyə və ticarət münasibətlərini kəsməliydə.

1923-cü ildə Millətlər Liqasının tərkisilahlı üzrə Müvəqqəti qarışıq komissiyası Qarşılıqlı yardım haqqında müqavilə layihəsi hazırladı. Onun 1-ci maddəsində təcavüz beynəlxalq cinayət sayılırdı, lakin Statutun 12-ci maddəsində əməl olunmaqla aparılan müharibə təcavüz hesab olunmurdu.

1924-cü il oktyabrın 2-də Millətlər Liqasının Məclisinin 5-ci sessiyasında 48 dövlət Beynəlxalq mübahisələrin dinc həlli haqqında Cenevrə protokolunu qəbul etdi. Onun 2-ci maddəsində dövlətlərin beynəlxalq mübahisələrinin həlli vasitəsi kimi müharibə hüququndan imtina etməsi prinsipi öz əksini tapmışdır. Burada hücum etməmək öhdəliyi, beynəlxalq mübahisələrin digər zorakı vasitələrlə həllinin qadağan olunması nəzərdə tutulmuşdur. Bu aktların heç birinin qüvvəyə minməsinə baxmayaraq, beynəlxalq hüquqda sonralar baş verən müdaxilə dəyişikliklərdə onların rolu danılmazdır.

Əsasını Almaniya, Belçika, İngiltərə, İtaliya və Fransanın imzaladığı Reyn paktı təşkil edən Lokarno müqavilələri təminat və arbitrac razılaşmaları sistemini təşkil edirdi. Tərəflər öz üzərilərinə bir-birinə qarşı müharibə etməmək, öhdəliyi götürür və aralarındakı mübahisələri dinc vasitələrlə həll etməyə razılaşırdılar.

Təcavüzkar müharibənin hüquqazidd olması prinsipi beynəlxalq hüquqda ilk dəfə Müharibədən milli siyasət vasitəsi kimi imtina edilməsi haqqında 1928-ci il Paris müqaviləsində (Brian-Kelloq paktı) öz əksini tapmışdır. O, beynəlxalq hüququn əsas normalarından birinə çevrildi. Paris müqaviləsi universal beynəlxalq müqaviləydi və bu da onun həmin dövrlərdə bağlanmış müqavilələrdən üstünlüyünü təmin edirdi.

İkinci dünya müharibəsinə qədər görülən tədbirlər yetərli olmadığından, onun qarşısı alınmışdı. Bu baxımdan Yalta və Potsdam konfranslarında müttəfiqlərin hərbi canilərin mühakimə olunması qərarına gəlmələri təsadüfi deyil. 8 avqust 1945-ci ildə Beynəlxalq hərbi tribunalın Nizamnaməsi imzalandı. 19 yanvar 1946-cı ildə isə

Tokioda əsas yapon hərbi caniləri üzərində məhkəmə üçün Beynəlxalq hərbi tribunalın Nizamnaməsi imzalandı. London Nizamnaməsinin 6-cı, Tokio Nizamnaməsinin 5-ci maddəsinə əsasən, Tribunal üç kateqoriya cinayətlər: sülhə qarşı cinayətlər; hərbi cinayətlər; insanlıq əleyhinə cinayətlər üzrə iş aparacaqdı.

26 iyun 1945-ci ildə San-Fransiskoda imzalanmış BMT Nizamnaməsində sülhə qarşı təhlükənin önlənməsi və təcavüz aktlarının aradan qaldırılması mexanizmi nəzərdə tutulmuşdu. BMT üzvləri öz üzərlərinə beynəlxalq mübahisələri dinc vasitələrlə həll etmək öhdəliyi götürürdülər (mad: 2, b. 3). 1970-ci ildə qəbul olunmuş Beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında Bəyannamədə deyilir: «Təcavüzkar müharibə beynəlxalq hüquqa əsasən məsuliyyətə səbəb olan beynəlxalq cinayətdir». Bu prinsip BMT Baş Məclisinin Təcavüzün tərfi haqqında qətnaməsində inkişaf etdirildi. Burada qeyd olunurdu ki, (m.2), hərbi qüvvənin birinci tətbiqi təcavüzdür.

Tərkisilah sahəsində də geniş iş aparılırdı. Baş Məclisin 1959-cu ilin noyabrında qəbul olunmuş 11378 sayılı qətnaməsi tam və ümumi tərkisilah elan edən ilk beynəlxalq sənəddir. 1963-cü ildə Nüvə silahının atmosferdə, kosmik fəzada və suyun altında sınağının qadağan olunması haqqında Müqavilə kütləvi qırğın silahlarının istehsalının məhdudlaşdırılması sahəsində çoxtərəfli sənədlərin imzalanması prosesinin başlanğıcı oldu. Nəzərdən keçirdiyimiz dövrdə, əsas insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq prinsipi də özünün layiqli yerini tutdu. Bu prinsip qeyri-zorakı sülhün bərqərar olması zərurətindən yaranmışdır.

1948-ci ilin dekabrında Baş Məclisdə İnsan hüquqları haqqında Ümumi bəyannaməsi qəbul olundu. Burada mülki və siyasi hüquqlarla yanaşı, sosial-iqtisadi hüquqlar da elan olunurdu.

Elə həmin ildə Soyqırımı cinayətinin önlənməsi və ona görə cəza haqqında Konvensiya qəbul olundu.

İnsan hüquqlarının müdafiəsi prinsipi də ardıcıl inkişaf edirdi. BMT İrqi ayrı-seçkiliyin bütün növlərinin ləğvi haqqında 1963-cü ildə Bəyannamə, 1966-cı ilin martında isə Konvensiya qəbul etdi. 1973-cü ilin dekabrında isə, Aparteidin (irqi ayrı-seçkiliyin) önlənməsi və ona görə cəza haqqında Konvensiya imzalandı. Aparteid bəşəriyyətə qarşı cinayət kimi qəbul olunurdu.

1966-cı ilin dekabrında insan hüquqları sahəsində iki böyük əhəmiyyətli sənəd: İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq pakt və Siyasi və mülki hüquqlar haqqında Beynəlxalq pakt imzalandı. Onlar 1976-cı ildən qüvvəyə minmişdir.

BMT Nizamnaməsinin qəbul olunması (m.1 b.2, m.55), eyni zamanda xalqların öz müqəddəratını təyin etmə hüququnun hamı tərəfindən tanınması demək idi. 1960-cı ilin 14 dekabrında BMT-nin Baş Məclisi Müstəmləkə ölkə və xalqlarına müstəqilliyin verilməsi haqqında Bəyannamə qəbul etdi (qətnamə № 1415). Bu prinsipin normativ məzmunu Beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında Bəyannamədə (1970) dəqiqləşdirilmiş, 1974-cü ildə Baş Məclisin iki qətnaməsi: Yeni beynəlxalq iqtisadi qaydanın yaradılması haqqında Bəyannamə və Dövlətlərin iqtisadi hüquq və vəzifələri haqqında Xartiya ilə inkişaf etdirilmişdir.

21 dekabr 1965-ci ildə Baş Məclisin XX sessiyasında neokolonializmin qarşısının alınmasına yönələn Dövlətlərin daxili işlərinə qarışmanın yolverilməzliyi haqqında Bəyannamə qəbul edildi.

Bütün bu yuxarıda göstərilənlər müasir beynəlxalq hüququn formalaşmasının önəmli məqamları idi.

3.Müasir beynəlxalq hüququn səciyyəvi cəhətləri və sistemi.

Müasir dövrümüzdə cəmiyyətdə gedən proseslərin izlənməsi dövlətdaxili və dövlətxarici, siyasi və iqtisadi münasibətlər məhz beynəlxalq hüququn fəaliyyətinin məhsulu kimi qiymətləndirmək olar. Biz respublikanın daxilində, o cümlədən də beynəlxalq siyasi arenada da baş verən hadisələri bu elmin yolu ilə izləyir və proseslərə hər hansı bir qiymət verməyə çalışırıq. Bildiyimiz kimi, müasir beynəlxalq hüquq qarşısına qoyduğu başlıca məqsədlərdən biri insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi qanunsuz olaraq azadlığın məhdudlaşdırılması, dövlət və cəmiyyət, insan və dövlət arasında humanizm nöqtəyi-nəzərindən yanaşılmasını ortaya çıxarmış və bu prinsipləri rəhbər tutaraq öz fəaliyyətini davam etdirir. Onu da xüsusilə qeyd etməliyəm ki, beynəlxalq hüquq dövlətlər arasında gedən prosesləri, müqavilə, sülh, müharibə və s. bu kimi halları qanunla nizamlamağa çalışır və bu kimi hallarda hüquqi nöqtəyi-nəzərdən yanaşır.

Müasir beynəlxalq hüquq öz mexanizmini və prinsiplərini bütün dövlətlərdə yaymağa çalışır və o cümlədən də, dövlətlərin daxilində mövcud olan strukturlara, mexanizmlərə hüquq çərçivəsində qanuni yolla fəaliyyət göstərilməsini təmin edir.

1945-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının əmələ gəlməsi müasir beynəlxalq hüququn əsasını qoydu. Beynəlxalq hüququn inkişaf mərhələləri arasında dəqiq sərhədlər çəkmək mümkün olmadığından, beynəlxalq hüququn əmələ gəlməsi daha yeni normalar yaradılması prosesi kimi səciyyələndiyindən, mövcud beynəlxalq hüquq normaları dəyişdiyindən və vaxtı ötmüş normalar dayandırıldığından, müasir beynəlxalq hüquq əvvəlkilərdən mühüm dərəcədə fərqlənir. İlk öncə, qeyd etməliyəm ki, müasir beynəlxalq hüquq Birləşmiş Millətlər Təşkilatının təsiri altında əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf edir.

Beynəlxalq aləmin başlıca vəzifəsi beynəlxalq sülhü və təhlükəsizliyi təmin etməli olduğundan, həmin vəzifəni həyata keçirməkdə BMT əsas vasitə kimi çıxış edir. Hərbi münaqişələrin yer üzərindən tamam silinməsinə baxmayaraq, sülhün qorunması sahəsində Birləşmiş Millətlər Təşkilatının xidmətləri çox böyükdür.

Müasir beynəlxalq hüququn səciyyəvi cəhətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

a) bu gün beynəlxalq hüquq təkcə sülh və xristian dövlətlərinin deyil, bütün dünya birliyinin ümumi mənafeyini əks etdirən və beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün xüsusi mexanizmi olan normativ sistemə çevrilmişdir;

b) müharibə və istənilən güc tətbiqi birmənalı şəkildə qadağan edilmişdir;

c) əsas insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi beynəlxalq öhdəlik kimi qəbul edilmişdir və bununla bağlı olaraq fərd müəyyən dərəcədə beynəlxalq-hüquqi subyektiyyə yiyələnmişdir;

q) beynəlxalq normativ sistemdə bütün beynəlxalq birliyə qarşı olan öhdəliklər olması hamılıqla qəbul edilmişdir;

c) beynəlxalq cinayətlərə (təcavüz, genosid, müharibə cinayətləri, insanlıq əleyhinə cinayətlər, beynəlxalq terrorizm, narkotik vasitələrin qeyri-qanuni dövriyyəsi və s.) görə dövlətlərin və fiziki şəxslərin beynəlxalq məsuliyyəti institutu yaranmışdır.

Cinayətlər barəsində bütün hallarda bu və ya digər dövlətin yurisdiksiyasının işlədiyini nəzərə almaqla, cinayətkarlığa qarşı beynəlxalq mübarizə dedikdə, fərdlərin törətdiyi müəyyən növ cinayətlərə qarşı mübarizədə dövlətlərin əməkdaşlığı nəzərdə tutulur. Dövlətlərin bu sahədə əməkdaşlığı uzun bir inkişaf yolu keçmişdir. İlk zamanlar,

ən sadə formalarda, məsələn, cinayət törətmiş şəxsin qaytarılması haqqında razılığın əldə edilməsi kimi formalardan istifadə olunurdu.

Dövlətlərin əməkdaşlığı üç səviyyədə inkişaf edir. İlk növbədə, bu, kökləri qədimlərə gedib çıxan ikitərəfli əməkdaşlıqdır.

Müasir beynəlxalq hüquq müxtəlif xarici siyasi mövqeyə malik dövlətlər tərəfindən formalaşır və realizə olunur. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsinin preambulasından göründüyü kimi, beynəlxalq hüquq gələcək nəsillərin müharibə fəlakətlərindən hüquqi vasitələrlə qurtarmağa, beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin təmin edilməsinə, sosial tərəqqiyə, yardıma xidmət edir.

Müasir beynəlxalq hüquq geridə qalmış ölkələrin bərabərhüquqlu inkişaf etməsinə mane olan sivilizasiyalı xalqların beynəlxalq hüququ konsepsiyasından imtina etməsidir. Beynəlxalq hüquq təcavüzkar işğalçı müharibələri, dövlətlərarası müharibələrin qeyri-dinc yollarda həllini qadağan edir. Belə hərəkətləri bəşəriyyətin təhlükəsizliyinə qarşı cinayət kimi dəyərləndirilir.

Müasir beynəlxalq hüquq mürəkkəb normativ struktura malikdir. Bütün dövlətlərin vahid qaydalara müəyyən edən universal qaydalardan, həm də ancaq müəyyən dövlətlərə aid olan lokal normalardan ibarətdir. Beynəlxalq hüququn inkişaf qanununa uyğunluqları prinsip etibarı ilə beynəlxalq münasibətlərin qanunauyğunluqlarına müvafiqdir.

Hazırda o, nəinki əhəmiyyətini itirməyib, əksinə, getdikcə daha böyük rol oynayır. İkitərəfli sazişlər iki dövlət arasında münasibətlərin xarakterini, hər bir konkret problem üzrə onların maraqlarını daha dolğun surətdə nəzərə almağa imkan verir. Cinayət işləri üzrə hüquqi yardımın göstərilməsi, cinayətkarların vətəndaşı olduqları ölkədə cəza müddətini çəkməsi üçün verilməsi kimi məsələlər üzrə ikitərəfli sazişlər geniş yayılmışdır.

Azadlıqdan məhrum etməyə məhkum olunmuş şəxslərin onların vətəndaşı olduqları ölkədə cəza çəkmələri üçün verilməsi haqqında Konvensiya da bu baxımdan maraq doğurur. Saziş 1978-ci ildə Berlində imzalanmışdır və hazırda da qüvvədə qalmaqdadır.

NƏTİCƏ

Sonda isə nəticə etiğarı ilə onu da qeyd etmək istəyirəm ki, beynəlxalq hüquq tam obyektivliyi ilə dövlətdaxili və xarici münasibətlərin nizama salınmasında, cəmiyyətdə gedən proseslərin işlənməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bundan irəli gələrək, mən birinci sualımda beynəlxalq hüququn anlayışını, onun xüsusiyyətlərini, hansı ictimai münasibətləri tənzimlədiyini, vəzifələrini və funksiyalarını, beynəlxalq hüququn nizamlama predmetini xarakterizə edən əlamətləri tam şəkildə açıqlamışam.

İkinci sualımda beynəlxalq sistemin, beynəlxalq hüquq sisteminin anlayışlarını, xüsusiyyətlərini, tərkib hissələrini, onların qarşılıqlı əlaqələrini və bir-birinə təsirini, beynəlxalq hüququn ümumi hüquq sistemində rolunu aydınlaşdırmışam.

Üçüncü sualımda müasir beynəlxalq hüququn əsas əlamətlərini, ictimai münasibətlərin nizamlanması prosesində rolunu və əhəmiyyətini xarakterizə edib, müasir beynəlxalq hüququn daxili işlər orqanları əməkdaşlarının fəaliyyətində rolunu və əhəmiyyətini qeyd etmişəm.

Beynəlxalq hüquq ictimai proseslər nəticəsində yaranmışdır. İlk növbədə beynəlxalq hüququn yaranması zərurətlə bağlı olmuşdur. İnsanların əlaqəyə girmə, münasibət qurma, işğalçılıq və s. fəaliyyətləri Beynəlxalq hüququn yaranmasını labüd etmişdir. İnsanlar arasında olan bu münasibətlər adətlədə tənzimlənmişdir.

Beynəlxalq hüquq müəyyən tarixi inkişaf yolu kimidir. İlk Beynəlxalq münasibətlər qədim qəbilələr arasında olmuş, sonradan qədim dövlətlər yaranmaqla bu münasibətlər inkişaf etməyə başlamışdır.

Orta əsrlərdə ayrı-ayrı dövlətlər arasındakı müharibələr və onlar arasındakı razılaşmalar beynəlxalq hüququn ön plana çıxmasına səbəb oldu.

Müasir beynəlxalq hüquq XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq yaranmağa başladı.